

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

(Ռուսահայ հոգևորականության համագումար 1917թ. Յունիս)

1917թ. Փետրուարին ռուսական երկրորդ յեղափոխութեամբ բազմազգ կայսրութիւնն անցում կատարեց դէպի հասարակութեան զարգացման ժողովրդավարական ուղին: Ժամանակաւոր կառավարութեան առաջին հրովարտակը մարտի 4-ի «Խղճի եւ ազգային սահմանափակումների վերացման մասին» որոշումն էր: Այն որպէս յեղափոխութեան առաջին ժողովրդավարական ձեռքբերում, վաւերացրեց ճնշուած ազգերի ազատագրումը: Յարիզմի անկումը ջերմօրէն ընդունեց նաեւ հայ ժողովուրդը:

Պետականութիւնից զուրկ հայութեան ձայնը պատմական բեկումնային պահին առաջինը համարձակօրէն հնչեցրեց Հայոց եկեղեցին: Խրիմեանական աւանդները ժառանգուել էին հայ հոգեւորականութեան նոր սերնդի գործիչների կողմից: Փոխուել էին պատմական իրադրութիւնը, հայոց հոգեւոր առաջնորդները, իսկ հայոց հիմնահարցը՝ Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումն ու արեւմտահայութեան ճակատագիրը, դեռեւս չէին վճռուած:

Հայ ժողովրդի պատմութեան այս ժամանակահատուածին եւս բնորոշ է Հայ Առաքելական եկեղեցու միաւորիչ, ազգահաւաք ձայնը, սթափ գործելակերպը:

Մարտի 14-ին յայտնի դարձաւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե-ի ողջոյնի հեռագիրը ուղղուած ժամանակաւոր կառավարութեան ղեկավար գործիչներին՝ Լյովին, Ռոճեանկոյին, որտեղ նոր կառավարութիւնը դիտուում էր որպէս փոքրաթիւ ժողովուրդների, այդ թւում եւ հայերի միակ պաշտպան եւ «պատերազմ մինչեւ յաղթական աւարտ» կարգախօսը իրականացնող¹:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց.2, գ. 151, թ. 4:

Մարտի 9-ին ստեղծուած Անդրկովկասեան Յատուկ կոմիտէի (Օգակում) ողջունում էին Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդ Բազրատ եպիսկոպոսը եւ Շամախու հոգեւոր թեմի առաջնորդ Գէորգ սրբազանը: Շնորհաւորանքների հետ մէկտեղ թէ իշխանութիւնները, թէ եկեղեցին խոստանում էին «հանգստութեան եւ կարգի պահպանում»², մի երեւոյթ ինչը բնորոշ էր յետիւտրուարեան կովկասեան իշխանութիւններին, մասնաւորապէս, Հայ Հասարակական-քաղաքական առաւել ազդեցիկ ուժերին ու եկեղեցուն:

Այդ տրամադրութիւնն էր արտայայտում եւ Կովկասեան բանակի Հայամէտ վարձագծի տէր զօրավար Կուլեբեյակինը. «Զնայած արեւմտահայութեան ողբերգութեանը, (Մեծ եղեռնը - Վ.Մ.) յեղափոխութիւնը հայերի մօտ կրկին արթնացրեց ռուսների եւ դաշնակիցների օգնութեամբ հայրենիքի ազատագրման յոյսեր: Զգուշութիւնն արտայայտում էր նրանում, որ հայերն իրենց եռանդն ուղղեցին հանգստութեան պահպանմանը եւ միահամուռ որոշեցին մինչեւ Սահմանադիր ժողովը ոչ մի պահանջ չառաջարկել»³: Դրանով Հայ ազգային-դեմոկրատական ուժերը հետապնդում էին մի գլխաւոր նպատակ՝ սպասել պատերազմի յաղթական աւարտին, որը եւ պէտք է լուծէր Հայկական հարցը:

Մարտի 23-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նոր ուղերձ յղեց կենտրոնական իշխանութեանը: «Այժմեան անօրինակ պատերազմի ժամանակ, որ մղում է յանուն մանր ազգութիւնների արդարութեան սկզբունքի եւ որի շնորհիւ տաճկական Հայաստանում գտնուող հայութիւնն անօրինակ զոհեր է տուել, նոցա ապագայի եւ հայկական վիլայեթների խնդիրը պետք է վերջապէս իւր արդարացի, պատմական լուծումը գտնէ, տալով նոցա կատարեալ ազատագրութիւն եւ ինքնուրոյնութիւն: Եւ մեծաոյս եմ ես, որ վերանորոգուած Ռուսաստանը, քաջարի դաշնակիցների համաձայնութեամբ կը ստեղծէ նախկին տաճկական վիլայեթների վրայ ազատ Հայաստան»⁴: Փետրուարեան յեղափոխութեան ժամանակաշրջանում (1917թ. մարտ-հոկտեմբեր) ամբողջ երկրում, այդ թւում եւ Հայ իրականութեան մէջ, վերելք ապրեց

² Տե՛ս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, դ. 151, թ. 27:

³ Տե՛ս նոյն տեղում ֆ. 121, ց. 1, դ. 26, թ. 22:

⁴ Մաշտոցի անունով Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիւան, ց. 20, թղթ. 239, վաւ. 12:

Հասարակական-քաղաքական կեանքը: Դա ազգային-քաղաքական կեանքի աննախադէպ շքերթ էր, որն արտայայտուում էր ժողովրդական ցոյցերի, հանրահաւաքների, համագումարների, ժողովների բազմազանութեամբ ու առատութեամբ:

Այս շարքում իր բացառիկութեամբ մեզ հետաքրքրում է Հայ եկեղեցական համագումարը:

«Հոսանքը շատ է ուժեղ ու յախուռն, որ նրանից ազատ մնայ հայ եկեղեցականը», գրում էր էջմիածնի Գիւտ վարդապետն ու միաժամանակ մտավախութիւն յայտնում, թէ «ռուսահայը առայժմ կարծես իր կողմից դարերով պաշտած ու նրա հովանու տակ նեղութեան րոպէին ապաստան գտած եկեղեցուն մոռացել է, եկեղեցու քարեմորոգութեան հարցը հրատապ խնդիրների շարքում չի դնում»: Նա արձանագրում էր նաեւ այն հանգամանքը, որ եթէ մի կողմից կայ անտարբերութիւն, միւս կողմից էլ, յատկապէս, հոգեւոր դասի մէջ, սկսած դպրից մինչեւ եպիսկոպոսը, կայ հայ եկեղեցու բարեկարգութեան նկատմամբ մտքերի ցաւալի շփոթութիւն⁵: Հարկ է նշել, որ յեղափոխութեան ընձեռած ու երկար սպասուած ազատութիւնների հետ մէկտեղ հայ բարձրաստիճան հոգեւորականութեան մեծամասնութիւնը մոռահողում էին բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ չլուծուած եւ թերի խնդիրներ: Համազգային ոգեւորութիւնը, միաժամանակ, հիմնաւորուած տագնապ ու զգուշութիւն էին հաղորդում:

Առաջնահերթ էր դառնում նախ այն, որ ազգային, հասարակական-քաղաքական կեանքի հզօր վերելքը ինչ-որ տեղ թուլացնում էր եկեղեցու եւ հոգեւոր դասի դերը, նրանից խլելով առաջին հերթին հասարակական, ինչու չէ, նաեւ քաղաքական յենարանը: Տագնապ էին առաջացնում յեղափոխութեամբ աշխուժացած ձախ ուժերի կողմից «անկրօնութիւն, անազգութիւն» դադարարները:

Այլ խօսքով, կրկին անգամ ասպարէզ էր գալիս հայ եկեղեցու պահպանողականութիւնը, իր դրական ազգային ուղղուածու-

⁵ Տե՛ս աւելի հանգամանալից՝ ՄԵԼԻՔԵԱՆ Վ., Փետրուարեան յեղափոխութիւնը եւ Հայաստանը, Երեւան, 1997, նոյնի՝ Հայ եկեղեցին եւ արեւմտահայութեան խնդիրները Փետրուարեան յեղափոխութեան ժամանակաշրջանում, էջմիածին, Ապրիլ, 1996:

⁶ Տե՛ս Արարատ, էջմիածին, 1917, Յունիս-Յուլիս, էջ 483:

Թեամբ: Դարակազմիկ ցնցումների փուլում, այն առաւել քան երբեք, առաջնային էր դարձնում ազգային դիմապատկերի պահպանումը, այն էլ հայկական ցեղասպանութիւնից յետոյ:

Մի կողմից ողջունելով ցարիզմի անկումը, միւս կողմից հոգեւորական դասը զգուշանում էր, որ թէեւ ատեւի, բայց ամուր բիւրոկրատական վարչակարգի կործանումը կարող է խարխլել նաեւ եկեղեցու դիրքը ռուսահայ իրականութեան մէջ:

Տուեալ դէպքում ընդհանուր տազնապի արտայայտիչն էջմիածնական Գիւտ վարդապետն է, որը 1917թ. Ապրիլ-Յուլիս ամիսների ընթացքում, «Արարատ» ամսագրում հանդէս է գալիս յօդուածաշարով: Դրանց ուղղուածութիւնը կարելի է դասակարգել եւ քննարկել երկու՝ 1. յեղափոխութիւն (ցարիզմի անկում) եւ եկեղեցի յարաբերութեան եւ 2. եկեղեցու բարեկարգման իրաւասութեան եւ հրատապութեան տեսանկիւնից: «Քառս մոսէր կան ինչպէս հոգեւորական դասի, նոյնպէս եւ աշխարհականների մէջ: Օրէցօր այդ քառսը ոչ թէ պակասում, այլ աւելանում է, իսկ դրա հետեւանքը հայ եկեղեցու համար օգտակար չէ, - գրում էր նա եւ աւելացնում, - չտարուեմք մոմենտով, չկարծենք, թէ հայ մարդու համար եւս հեշտ է ասել, թէ կրօնը խղճի անհատական գործ է ու թող ամէն ոք իր հասկացողութեամբ վնոէ»⁷: Ակնյայտ է կրօնական կարգապահութեան, ամբողջական կոչը: Առաջադրուած խնդրի առաջին՝ արտաքին ազդակը յեղափոխութեան ներգործութիւնը, թերեւս պարզ է: Աւելի հանգամանօրէն անդրադառնանք նոր իրավիճակում եկեղեցու բարեկարգման հարցին, որի լուծմանն էր հիմնականում ուղղուած եկեղեցական համագումարի նախապատրաստումը:

Եկեղեցու բարեկարգման հարցն ինչ որ տեղ տարերայնօրէն է հրապարակ հանւում եւ ակամայից անհանգստութիւն է առաջացնում, այն առումով, որ «ամէն ոք ազատ է խօսելու այդ մասին, բայց մինչեւ խօսելը պէտք է հարցը լրջօրէն ուսումնասիրել, նախ որոշել ժողովրդի առաջադիմութեան խնդրի էութեանը»:

* «Կրօնական հզօնութեամբ», «Հայ եկեղեցու բարեկարգման խնդիրը», «Եկեղեցական-ազգային ժողով», «Գրախօսական նախագծի կանոնադրութեան ազգային-եկեղեցական Սահմանադրութեան» եւ այլն:

⁷ Տե՛ս Արարատ, Յունիս-Յուլիս, էջ 487:

թիւնը»⁸: Խօսքը վերաբերում էր հայ բնակչութեան կրօնական-հոգեւոր գիտակցութեան աճին եւ ինչպէս 1917թ. իրականութեան մէջ, նաեւ մեր օրերում այս հարցը մեզ՝ հայերիս առանձնացրել է դարեր ի վեր: Հարկ ենք համարում մէջ բերել «կրօնական մզնաժամը» յօդուածից մի հատուած, որը մեր կարծիքով այս հարցադրման համապարփակ բնութագիրն է. «Պէտք է պարզապէս ասեմք, որ մեր ժողովուրդը կրօնական չէ. մա իր եկեղեցին սիրում է, պաշտպանում է, արիւն է քափում նրա համար եւ ամէն մեղութիւններ յանձն առնում, մուխրաբերութիւններ անում, բայց ոչ յիշատակ կրօնական մաքուր, ներքին ըմբռնումից դրդուած, այլ աւելի շուտ ազգային ոգով տալուած: Մեր եկեղեցու ազգային-հասարակական բնոյթը կլանել է նրա կրօնական մասը եւ ժողովուրդը եկեղեցում ամէնից առաջ փնտռել է ազգային-հասարակականը եւ վերջին դարերում երբեք կրօնականը»⁹:

1836. ռուսական «Պոլոժենիա»-ից (Հայ Առաքելական եկեղեցուն նշխիրուած ցարական օրէնք-Վ.Մ.) յետոյ, երբ հարկ եղաւ վերանայելու հայ եկեղեցու եւ ռուսական պետութեան փոխյարաբերութիւնները կարգաւորող սկզբունքային ինդիւիդները, 1906 թուականին հրաւիրուեց ազգային համագումար: Ուշագրաւ է, որ այն կեանքի էր կոչուել դարձեալ ռուսական յեղափոխութեամբ, տարբերութեամբ, որ պահպանուում էր ցարիզմը: Երբ ցարիզմը իրականացնում էր հայահալած քաղաքականութիւն՝ լինէր դա դուրիցինեան բացայայտ, թէ վորոնցով-դաշկովեան քողարկուած տարբերակներով, էջմիածնի առջեւ բարձրանում էր հայկական եկեղեցական ու դրանով իսկ ազգային կառույցի պահպանման հրամայականը: Այլ կերպ ասած 1600 տարի աշխատող եւ պայքարող կառույցը հնարաւորութիւն չունէր զբաղուելու ազգային կեանքի առաջադիմութեան, կրօնա-բարոյական կեանքի կանոնաւորման հարցերով: Այժմ, այդ հնարաւորութիւնը տրուել էր. նոր Ռուսաստանը հռչակելով դեմոկրատական ազատութիւններ, այլեւս չէր փակելու հայկական դպրոցները, չէր բռնազրաւելու եկեղեցական ունեցուածքը, չէր պարտադրելու ռուսերէն երգում տալ:

⁸ Տէ'ս Արարատ, 1917, Ապրիլ-Մայիս, էջ 339,

⁹ Տէ'ս նոյն տեղում, Օգոստոս, էջ 630:

Բայց դրա հետ մէկտեղ հոգեւոր այրերի կարծիքով հէնց իրենց դասը միշտ չէ, որ իր կոչման բարձրութեան վրայ է եղել, «ունեցել է եւ ունի քահանայական հին ցաւը. այստեղ է, որ պէտք է փնտռել եւ առանց թաքցնելու հրապարակ հանել հայ եկեղեցու վիրաւոր կողմը: Այսօր այլեւս կիսատ խօսելը վտանգաւոր է: Ցաւը լիովին պիտի հրատապ գայ, որ համապատասխան սպեղանի պատրաստուի»¹⁰:

Ուշագրաւ ու միաժամանակ ցաւալի է հնչում այն դիտողութիւնը, թէ հայ հոգեւորականը ամէնից շատ ուզում է հասարակական գործիչ լինել, ուզում է գործնական գիտելիքներ տարածել, «բայց նրա քերամից չես լսում Փրկչի վարդապետութեան քարոզը անվախ տարածելու պահանջը»¹¹:

Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու գլխաւոր առանձնայատկութիւնն այն է, որ իր գործունէութեան մէջ նախ եւ առաջ իրականացրել է ժողովրդական կառավարութեան սկզբունքներ, ինչպէս օրինակ, կաթողիկոսի, քահանաների ընտրութիւնը, հոգաբարձութիւններ, թեմական խորհուրդներ, ազգային-եկեղեցական ժողովներ հրաւիրելը: Մեր եկեղեցին մեծաւ մասամբ ազգային, հասարակական-քաղաքական երեւոյթներին համահունչ, երբեմն էլ առաջատար է եղել: Նա չի կտրուել ազգային-աշխարհիկ կեանքից, չի ստեղծել միայն ներսիակ շահերին հետեւող դաս, առաւելապէս ժողովրդի ազգային գիտակցութեամբ ու նրա հսկողութեամբ է գոյատեւել: Այստեղից եւս բխում է, որ մինչ 1917թ. եկեղեցու առջեւ արդէն հասունացած խնդիրները նոր քաղաքական, ազգամիջեան յարաբերութիւնների պայմաններում, թելադրում են եկեղեցու բարեկարգման խնդիրը: «Մասնաւոր պահանջները կ'իրականանան, լուծում կը ստանան այն ժամանակ, երբ իրաւակարգը ամրապնդեմք, անխուսափելի դարձնենք»¹²: Գիւտ վարդապետը իր այս եզրայանդումով հէնց ապացուցում է, որ հայ հոգեւորականը լայն մտահորիզոն ունենալուց բացի պէտք է լինի նախ եւ առաջ ազգային գործիչ եւ անուշադրութեան չմատնի երբեք ազգային ազատ գոյութեան ու զարգացման հարցերը, կարողանայ դրանք տեսնել ու լուծել առաւել

¹⁰ Տէ՛ս Արարատ, 1917, Յունիս-Յուլիս, էջ 484:

¹¹ Տէ՛ս Արարատ էջ 485:

¹² Տէ՛ս նոյն տեղում, Ապրիլ-Մայիս, էջ 335:

մեծ հասարակական երեւոյթների ամբողջութեան մէջ: Իսկ համազգային խնդիրները, մասնաւորապէս, փոթորկայոյց 1917 թուականին, բազմաթիւ էին եւ բարդ եւ որ ամենակարեւորն է, դրանց զգալի մասը կապուած էին եկեղեցու հետ:

Հայ ժողովրդի զգալի մասը 1917 թուականի սկզբին կամ գաղթականի կամ էլ աքսորեալի կարգավիճակում էր, Հայաստանի գերակշիռ մասը կամ պատերազմական թատերաբեմ էր, կամ էլ հարեւան երեք պետութիւնների տարածք եւ այն էլ այնպիսի միջազգային իրավիճակում, երբ այդ պետութիւնների, մասնաւորապէս, Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի ապագայ իրաւակարգն անգամ որոշակի չէր: Ժողովրդի մի ստուար մասն էլ ապրում էր գաղթօջախներում:

Այս իրավիճակում բարձրանում էր համազգային եկեղեցական համագումարի հրաւիրման խնդիրը, մանաւանդ, եթէ ելակէտ էր ընդունուում, հայ եկեղեցին որպէս համազգային կառոյց դիտելը: Պէտք է ասել, որ էջմիածնում համագումարի իրաւասութեան հարցը լուրջ վիճաբանութիւնների տեղիք էր տալիս, ինչը դրսեւորուեց թէ համագումարի աշխատանքի ընթացքում, եւ թէ ընդունած բանաձեւերում: Հանգուցակէտը՝ եկեղեցական խորհրդաժողովին ազգային համագումարի կամ թէ միայն ռուսահայերի եկեղեցական ժողովի կարգավիճակ շնորհելու մէջ էր: Միեւնոյն ժամանակ ռուսական «Պրոթէսիէ»-ի, արեւմտահայերի Ազգային Սահմանադրութեան, Կ. Պոլսի, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնների, Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան եւ այդ վայրերում ազգային սեփականութեան, դպրոցների, հիմնարկութիւնների գոյութիւնն ու դրանց հետ կապուած հարցերի քննարկումը ինքնին ձեռք էր բերում, իսկ ժողովին էլ տալիս էր համազգային բնոյթ: Կարեւոր էր նաեւ այն, որ հայոց հայրապետութիւնը, կաթողիկոսները գործել են Եւրոպայում եւ Ռուսաստանում շարունակում էին հանդէս գալ որպէս միջազգային բանակցային գործընթացի մասնակից:

Այս ամէնին աւելանում էին նաեւ հայ եկեղեցու անցեալի, եկեղեցական իրաւական կարգավիճակի, կառուցուածքի, կրօնաբարոյական, տնտեսական, ծխական հարցեր, որոնք եւս պահանջում էին եկեղեցական համագումարի հրաւիրում:

Էջմիածնում բուռն քննարկումների, դրա հետեւանքով տեսակէտների բախման մասին է վկայում վերը նշուած հոգեւորական գործչի 1917թ. գրախօսութիւնը՝ ուղղուած Մատթէոս եպիսկոպոսի հեղինակութեամբ այդ շրջանում գրուած «Նախագիծ կանոնադրութեան Հայոց ազգային եկեղեցական Սահմանադրութեան»¹³:

Հայեացքների յաճախ անգիջում բնոյթը բխում էր դարձեալ յեղափոխութեան կայացման փուլում ազգային ու եկեղեցական արմատական հիմնահարցերի բարձրացման նպատակայարմարութեան սկզբունքից: Այդ գործելակերպն էին որդեգրել նաեւ հայ ազգային-դեմոկրատական կուսակցութիւնները, երբ նախատեսուած Հայոց ազգային խորհրդակցութիւնը (Արեւելահայերի համագումար) հրաւիրուեց միայն 1917թ. սեպտեմբերի վերջին: Վերոյիշեալ նախագծին տրուել էր «Սահմանադրութիւն» անուանումը: Պատճառն այն է, որ կանոնադրութիւնը կազմուել էր Արեւմտահայերի ազգային Սահմանադրութեան հիման վրայ: Լաւագոյն օրինակը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի իրաւական նոյնացումն էր, երբ, ասենք, կաթողիկոսը կարող էր ամբաստանուել եւ այլն: Այլ խօսքով հոգեւոր առաջնորդը վերածուում էր սովորական քաղաքացու, պետական ծառայողի, ինչը ժամանակին փորձում էր իրականացնել Ստոլիպինը: Տարաձայնութեան սուր կողմ էր դառնում նաեւ այն, որ «Սահմանադրութեան» հիմքում դրւում էր ազգը կամ եկեղեցին ամրագրելու սկզբունքը: Գործնական տեսակէտից նպատակին չէր ծառայելու նաեւ նախատեսուող Գերագոյն խորհուրդը, այն պատճառով, որ դրա անդամները պէտք է լինէին միայն «ռուսահայեր»: Հարկ է նշել այստեղ, որ յեղափոխութեան ընթացքում հայ հասարակութիւնն առաւել քան երբեք երկփեղկուեց «ռուսահայ» եւ «թուրքահայ» բեւեռների, որը կրելով անցեալի բեռը ոչ պակաս ծանր հետեւանքներ ունեցաւ 1917-1920թ.թ.: Ցաւօք, եկեղեցին եւս չէր ձեռքազատուել այդ արատաւոր երեւոյթի դրսեւորումներից:

Մեր նպատակը, ի հարկէ, եկեղեցական պաշտօնեաների վէճի քննարկումը չէ, այլ համագումարի նախօրէին այդ բանավէճում դրսեւորող եկեղեցուն յուզող խնդիրների պարզաբանումը: Աւելացնենք միայն, որ եկեղեցական սահմանադրութեան խնդրին

¹³ Արարատ, 1917, Ապրիլ-Մայիս, էջ 370-387:

են անդրադարձել նաեւ Մատթէոս եպիսկոպոսը, Արսէն Ղլտճեանը (Ալեքսանդրապոլ 1906թ.): Վերջինս այն անուանել է «Նախագիծ Հայաստանեայց եկեղեցու Սահմանադրութեան»: Հեղինակը կարողացել է համադրել հայ եկեղեցու անցեալը, կանոնները եւ, որ ամենակարեւոր է, ելակէտ է ընդունել տուեալ պատմական պահը¹⁴ (1905-1907թ.թ. յեղափոխութիւնը-Վ.Մ.):

Անհրաժեշտութիւն էր դառնում պարզել նախ եւ առաջ եկեղեցու ազգային-վարչական-քաղաքական կազմակերպութեան սահմանադրական, միապետական, հանրապետական թեմերի կենտրոնացման, կամ թէ ապակենտրոնացման հիմքը եւ այն առաքելական եկեղեցու կանոններով, սովորութիւններով ու պատմական ականդրութիւններով հիմնաւորելը:

1917թ. Ապրիլի 7-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե-ն առաջին անգամ իր թ, 678 կոնդակում յիշատակում է եկեղեցական ազգային ժողովի մասին¹⁵: Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցու կանոնական իրաւունքով եկեղեցու բարձրագոյն իրաւասու մարմինը, ինչպէս գիտենք, եկեղեցական ազգային ընդհանուր ժողովն է: Յարական վարչակարգի քաղաքականութեան պատճառով այդ ժողովների իրաւասութիւնը խստորէն կրճատուել էր, թողնուել էր միայն կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

Այսպիսով էջմիածնի եկեղեցական համագումարի նախապատրաստական փուլում տարաձայնութիւնների հանգուցակէտը վերաբերում էր հետեւեալին, այն է՝ եկեղեցու բարեկարգման՝ կրօնական, վարչական ու նաեւ ազգային ծանրակշիռ հիմնահարցերի լուծումը պատկանում է.

ա) ազգային եկեղեցական, բ) արեւելահայ եկեղեցական-ազգային, գ) արեւելահայութեան հոգեւորականութեան ժողովներին:

«Եկեղեցական-ազգային ժողով» յօդուածում, որը հրապարակուեց յուլիսին, այսինքն՝ համագումարի աւարտից յետոյ, Գիւտ վարդապետը այն որակում է որպէս «ռուսահայ կուսակրօն եւ աշխարհիկ հոգեւորականների նախապատրաստական ժողով»¹⁶:

¹⁴ Արարատ, 1917, Ապրիլ-Մայիս, էջ 373:

¹⁵ Արարատ, 1917, Յունիս-Յուլիս, էջ 487:

¹⁶ Տէ՛ս նոյն տեղում:

Հետաքրքիր է, որ հեղինակը նոյնատիպ բնոյթ ու իրաւասութիւն էր վերադրում նաեւ արեւելահայերի օգոստոսի 20-ին գումարուելիք ազգային ժողովին, իսկ եկեղեցական ազգային ժողովի գումարումը նա ոչ միայն անհրաժեշտ, այլեւ հնարաւոր էր համարում մօտ ապագայում¹⁷։ Հարցադրումը, ի հարկէ, հիմքեր ունի, բայց միեւնոյն ժամանակ առկայ է ռուսական եւ կովկասեան քաղաքական անցուղարձի, մասնաւորապէս, հայ իրականութեան առջեւ ծառացած արմատական խնդիրների ոչ բաւարար գիտակցումը։ Դրանք էին Հայկական հարցը, գաղթականութեան, ռազմաճակատը սեփական ուժերով պաշտպանելու, կովկասի ազգային խնդիրները եւ այլն։ Մեր կարծիքով, նման իրավիճակում, երբ օրերն ու ժամերն անգամ շտկումներ էին կատարում ոչ միայն ռուսական, այլեւ համաշխարհային ռազմա-քաղաքական անցուղարձում դէպքերի ետեւից գնալը, սպասելը միշտ չէ, որ դրական արդիւնք էր ունենալու եւ հէնց այս պարագայում է, որ անհրաժեշտ էր ժամանակի հետ ընթանալ։

Այդ նպատակն էր հետապնդում Յունիսի 8-ին կաթողիկոսութեան նախաձեռնութիւնը՝ «Տաճկահայաստանի տեղահանուած վայրերի Հայոց Միութեան» ստեղծումը։ Վերջինիս կանոնադրութեան մէջ շեշտւում էր միութեան ազգային բնոյթը, որը չէր յարելու ոչ մի քաղաքական հոսանքի։ «Հայոց Միութիւնը» նպատակ էր դրել ա) վերականգնել տեղահանուած վայրերի հայ փախստականներին վերապահուած իրաւունքները, բ) հոգ տանել նրանց տնտեսական ու բարոյական կացութեան մասին, գ) յարգել տալ տեղահանուած վայրերի հայ փախստականների հաւաքական ձայնի ուժը այս կամ այն հաստատութիւնների առաջ, դ) միացնել զանազան քաղաքներում կազմակերպուած Հայրենակցական միութիւնները եւ ստեղծել կենտրոնական մարմին, ե) օգնել Միջագետքի հայ տարագիրներին եւ գերութեան մէջ գտնուող հայերին, գ) նպաստել հայրենիքի վերայիշման գործին։ Միութիւնը ղեկավարում էին Կ. Լուսինեանը եւ Ա. Սարգսեանը¹⁸։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Արեւելեան Հայաստանի վիճակը համարում էր համեմատաբար կայուն եւ ապահով, որոշ առումով նաեւ լուծուած, ուստի եւ Ռուսաստանի ուղադրութիւնը սեւեռում իր Ա-

¹⁷ Տե՛ս նոյն տեղում։

¹⁸ Տե՛ս Մատենադարան, նոյն տեղում, վաւ. թ. 20։

ընամտեան Հայաստանի վրայ: Այդ է վկայում եւ Միութեան ստեղծումը:

Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը կայացաւ Յունիսի 12-23-ը¹⁹: Բանաձեւերն ամփոփող գրքոյկի վրայ (լոյս է տեսել 1917թ. - Վ.Մ.) կարդում ենք «Ռուսահայ հոգեւորականութեան համագումար»²⁰:

Հայ եկեղեցու պատմութեան մէջ սա առաջին դէպքն է, երբ եկեղեցական համագումարը հրաւիրւում էր որպէս արդիւնք արմատական քաղաքական տեղաշարժերի՝ տուեալ դէպքում յեղափոխութեան ու միապետութեան տապալման (1996թ. ցարիզմը պահպանւում էր - Վ.Մ.): «Վան-Տոսպ»-ի արտայայտութեամբ «դարերից ի վեր կաշկանդուած հայ եկեղեցին հնարաւորութիւն ունեցաւ ամենայն ազատութեամբ հրապարակ հանել իր ցաւերը, ցանկութիւնները»²¹:

Էջմիածնի համագումարին ներկայ էին 29 կուսակիցն եւ 38 աշխարհիկ (ամուսնացեալ) հոգեւորական, ընդամենը 67 հոգի:

Հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ տէրունական աղօթքով, «Էջմիածինն ի Հօրե» շարականով, Համագումարին ուղղուած Հայրապետական ս. կոնդակի ընթերցմամբ եւ Տեղակալ Տ. Յունիկ Արքեպիսկոպոսի (Զոհրաբեան) ողջոյնի խօսքով: Ուշագրաւ է, որ համագումարը ողջունում էին Կովկասեան բանակի հայ զինուորները: Պատուաւոր նախագահ ընտրուեց Տ. Տեղակալը, որպէս Նորին Վեհափառութեան ներկայացուցիչ: Յունիսի 13-ի նիստում համագումարը ձեւաւորուեց իր աշխատանքային բաժանմունքները. 1. Եկեղեցու եւ եկեղեցականութեան բարենորոգման, 2. տնտեսական, 3. դպրոցական-կալուածական, 4. վարչական, 5. ուսումնական եկեղեցական կեանքի այժմէական խնդիրներ: Եղաւ առաջարկ՝ որոշելու համագումարի վճիռների իրաւական նշանակութեան խնդիրը եւ, ինչպէս սպասւում էր, նախապատրաստական փուլում ձեւաւորուեցին երկու հոսանքներ, ա-

¹⁹ Տէս ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, ֆ. 482, թ. 1:

²⁰ Տէս Ռուսահայ հոգեւորականութեան համագումարի (1917թ. Յունիս) բանաձեւեր, Ս. Էջմիածին, 1917, այսուհետեւ՝ Բանաձեւեր:

²¹ Տէս Վան-Տոսպ, Թիֆլիս, 1917, 2 Յունիսի:

խուժիւնը որպէս «յօգուտ ազգային շահերի, երկրի քարեկեցութեան ու բոլոր ազգերի ազատ զարգացմանն ուղղուած յեղաշրջում»²³: Յանկուլթիւն յայտնուեց նաեւ, որ իւրաքանչիւր հոգեւորական, իբրեւ հայ անհատ մասնակցութիւն ունենայ քաղաքական եւ քաղաքացիական խնդիրների մէջ: Ասուածի անմիջական շարունակութիւնը (Յունիսի 20-ին, 10-րդ նիստ) արեւելահայ համագումարի (Հայոց ազգային համագումար) եւ Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ հայ եկեղեցու վերաբերմունքի քննարկումն էր: Այն ընթացաւ իրենց հարցադրումներով բաւական սուր չորս բանաձեւերի շուրջը եւ, հիմնականում, ամփոփեց ապագայ ռուսահայ ազգային ժողովում եկեղեցու, կաթողիկոսի եւ հոգեւորականների մասնակցութեան եւ դրա չափի խնդիրը: Բոլորն էլ այն համոզմունքն էին յայտնում, որ եկեղեցին պէտք է անպայման մասնակցի համագումարին: Առաւել արմատական էր առաջին բանաձեւը: Այն արտացոլում էր նաեւ կովկասահայ քաղաքական, միջկուսակցական պայքարը: Այնտեղ ասում էր. «Նկատի ունենալով, որ մինչ այսօր ազգային-Ֆաղափական գործերում ազգի ներկայացուցիչը եւ տէրը համարուել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որն եւ միայն իրաւատէր էր Ռուսահայ ազգային ժողով գումարելու, գտնում ենք, որ ինքնակոչ միջկուսակցական մարմինը ուզուրպացիայի է ենթարկել Վեհափառ Կաթողիկոսի իրաւունքը, որի դէմ բողոքելով առաջարկում ենք, որպէսզի կաթողիկոսը եւ եկեղեցական ներկայ ժողովը գումարուելիք համագումարին ունենան այնքան թուով ներկայացուցիչներ որքան կը կամենան»²⁴:

Այս բանաձեւումը նախ, դրսեւորում է յեղափոխութիւնից յետոյ, յատկապէս, եկեղեցու եւ կուսակցութիւնների միջեւ եղած յարաբերութիւնների սրումը: Խնդիրը նրանում է, որ ժողովրդավարական յեղափոխութեան յաղթանակով ընդլայտակից դուրս եկած հայ ազգային կուսակցութիւններն առարկայականօրէն, յանկարծ իրենց զգացին իրավիճակի տէրը՝ հայ ազգային, հասարակական-քաղաքական գրեթէ բոլոր խնդիրների եւ, յատկապէս, Հայկական հարցի լուծման բնագաւառում: Դա բխում էր հէնց յեղափոխութեան բնոյթից, որը հռչակում էր ազգերի ազատ զար-

²³ Տէս ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 482, թ. 1:

²⁴ Բանաձեւեր..., էջ 22:

գացումը, այլ խօսքով՝ յեղափոխութեան կայունացումը ի վերջոյ յանգեցնելու էր ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի յաղթանակին, հասկանալի է, տեսականօրէն պետութեան ձեւաւորմանը: Այլ խօսքով, հասարակական-քաղաքական եւ ազգային կեանքի զարթօնքը յանգեցնում էր նրան, որ առայժմ անտեսւում էին եկեղեցին եւ նրա դերը համազգային հիմնահարցերի բարձրացման ու լուծման ասպարէզում: Հայոց պետականութեան անկումից յետոյ կրկին դրսեւորւում էր եկեղեցի-քաղաքական-աշխարհիկ մարմիններ հասկացութիւնը:

Ինչ վերաբերւում է միջկուսակցական մարմինն, ապա հարկ է նշել, որ այն իր նիստերը գումարում էր դեռ 1916թ.-ից սկսած եւ նպատակ ունէր հասնել հայ քաղաքական կուսակցութիւնների միաւորմանը, ինչպէս նաեւ ՀՅԴ կողմից ղեկավարուող Ազգային բիւրոն փոխարինել համազգային եւ բազմակուսակցական մարմնով: Ստացւում է, որ համադրման բանաձեւում յիշատակուող «իմֆնակոչ միջկուսակցական մարմինը», որը խլում էր կաթողիկոսի իրաւունքը, իր հերթին տեւականօրէն ենթարկւում էր հայ իրականութեան մէջ ամենաազդեցիկ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան մենատիրութեան հաստատմանը: Մէկ անգամ եւս դրսեւորւում էր Հայ եկեղեցու եւ ազգային կուսակցութիւնների կարծիքների բաժանումը Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցում: Յայտնի է, որ Հայաստանեայց եկեղեցին եւ հոգեւորականութիւնը շուրջ մէկ դար հալածուելով ցարական վարչակարգի կողմից, կուլ տալով մեծապետականութեան ու հակահայկականութեան դրսեւորումները, արեւմտահայութեան ազատագրութեան հարցը իրաւամբ կապում էին Արեւմտեան Հայաստանում Ռուսաստանի նուաճումների հետ: Հայ եկեղեցին վարում էր իրատես, կշռադատուած քաղաքականութիւն, գտնելով, որ վարչակարգերի փոփոխումը ամենեւին էլ չի նշանակում հրաժարում դաւրաւոր ռազմաքաղաքական դաշնակցից:

Այս նոյն երեւոյթը հայ ազգային կուսակցութիւնների մօտ ունէր վայրիվերումների բնոյթ եւ յաճախ ցարիզմի հանդէպ, իսկ աւելի ուշ խորհրդային կարգերի նկատմամբ ունեցած ատելութիւնը արտայայտւում էր անսքօղ ու վերջնական առճակատման ձեւով: Կարելի է ասել, որ չնայած երկու կողմերի հակաիշխանական, բայց ոչ երբեք հակառուսական պայքարին, Ռուսաստանի նկատմամբ տարբերող քաղաքականութիւնն արտայայտւում էր

տարբեր եղանակներով, ինչն էլ, մեր կարծիքով, խորացնում էր այս հակասութիւնը: Այս բախման մէջ նկատելի է նաեւ զօրավար Անդրանիկի՝ դէպի էջմիածինն ունեցած ջերմ վերաբերմունքը: Յանձին այդ հեռատես համագործակցութեան, որը ձեւաւորուել էր հայ ազատագրական շարժման, Հայկական հարցի, գաղթականութեան խնդիրների ու հետեւողական ռուսական կողմնորոշման շուրջը, յեղափոխութեան ընթացքում ակելի խորացան ազգային կուսակցութիւնների, մասնաւորապէս, ՀՅԴ, ՀԺԿ եւ Անդրանիկի ու նրա հոսանքի հակասութիւնները: Յայտնի է, որ դրանք իրենց գազաթնակէտին հասան Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ, երբ ի դէմս խորհրդային վարչակարգի, առաւել քան երբեք սրուեց Ռուսաստանի նկատմամբ կողմնորոշման ու վերաբերմունքի հարցը:

Համագումարը Հայկական հարցին անդրադարձաւ հետեւեալ ձեւակերպմամբ. «Մեր ժողովուրդը միայն ցանկութիւն կարող է յայտնել, որ Ռուսաստանը իւր դաշնակիցների հետ միասին պիտի ազատէ մեր կոտորուող ժողովրդին տանկական լծից եւ տանկահայերի քախտի որոշումը թողնելու է մոցա, իսկ ռուսահայերի կողմից պէտք է լինի միայն ամէն տեսակի աջակցութիւն»²⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, հայ եկեղեցին առաջնորդւում էր ազգերի ինքնորոշման սկզբունքով եւ խուսափում էր արմատական ու կտրուկ պահանջներին: Ինչ վերաբերում էր տարածքային ինքնավարութեան խնդրին, ապա այստեղ եւս համագումարը որոշեց սպասել ռուսահայ ազգային ժողովին:

Ինչ վերաբերում է վերը քննարկուող հարցին, ապա այն առաւելագոյն 27 ձայնով ընդունեց հետեւեալ բանաձեւում. «Համագումարը ցանկալի է համարում, որ առաջիկայում գումարուելիք ազգային ժողովին Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, «որպէս ազգի գլուխ» ունենայ իր յատուկ ներկայացուցիչները: Միաժամանակ համագումարը որոշում է, որ իւրաքանչիւր անգամ լայն մասնակցութիւն ունենայ ժողովի ընտրութիւններին, ամէն աջակցութիւն ցոյց տայ նրա յաջողութեանը, հանդէս գալով որպէս հայ ազգի անդամ»²⁶: Համագումարը որոշեց նաեւ մասնակցել Ռուսաստանի ապագայ Սահմանադիր ժո-

²⁵ Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 24:

²⁶ Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 23:

շովին՝ «մեր ձգտումներն ու մեր ազգային տեսակետը պաշտպանելու համար», բայց միաժամանակ, ելնելով համընդհանուր սպասողական միջնորդությից, նշեց, որ «հայ եղբայրականութիւնը Սահմանադիր ժողովի հանդէպ իր վնասկան դիրքը պարզելու համար կը սպասի մինչեւ գումարուելիք ռուսահայ ազգային համաժողովը կ'որոշի իր դիրքը Սահմանադիր ժողովի նկատմամբ»²⁷:

Հարկ է անդրադառնալ օրակարգում եղած «կոչ՝ ուղղուած Կովկասի ազգաբնակչութեանը» հարցի հանդէպ համագումարի վերաբերմունքին, այն է՝ «համագումարը նկատի ունենալով, որ մնան կոչերը շատ սովորական երեւոյթներ են եւ որեւէ նշանակութիւն չունեն, ձայների բացարձակ մեծամասնութեամբ մերժեց հրատարակել այն համագումարի անունից»²⁸: Այս սեղմ, բայց խորիմաստ որոշումը, ի հարկէ, առանձին լուրջ քննարկման նիւթ է, այստեղ նշենք միայն, ուր Գէորգ Ե. Սուրէնեանց Ամենայն հայոց կաթողիկոսը, Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցին, նրա ղեկավար հոգեւոր այրերը այս բարդ հարցում, թերեւս իւր անկեղծութեան մէջ, առաւել հեռատես ու իրական ուղի էին ընտրում, քան ազգամիջեան ընդհարումներում բազմիցս թրծուած մեր ազգային կուսակցութիւնները:

Յունիսի 18-ին (6-րդ նիստ) համագումարի խորհրդածութեան նիւթն «Հայաստանեայց եկեղեցու եւ եկեղեցականութեան վիճակի բարեփոխութեան եւ կանոնական խնդիրներ» զեկուցումը, ինչպէս նաեւ «Հայ ազգային-եկեղեցական կեանքում ներկայումս եկեղեցին իբրեւ գործօն» հարցադրման շուրջ առաջացած երկու հոսանքների քննարկումը: Մէկը շեշտում էր եկեղեցու միայն կրօնաբարոյական դերը՝ կամայ թէ ակամայ մերժելով վերջինիս պատմական, քաղաքական ու մշակութային նշանակութիւնը, իսկ միւսը պնդում էր եկեղեցու խաղացած պատմական դերը շարունակելու խնդիրը: Հետաքրքիր է, որ համապատասխան բաժանմունքում ընդամէնը 7 ձայն ստացած պատմականութեան վերաբերեալ որոշումը յաղթեց համագումարում՝ ստանալով 34 ձայն:

27 Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 23:

28 Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 24:

Նշում է, որ «Եկեղեցին նպաստել է հայկական մշակույթի զարգացման գործին, զարկ է տուել գրին, գրականութեանը, վառ է պահել կրօնական զգացումներ, պաշտպանել է հայ ժողովրդի ամբողջականությունը, այսուհետև նա եւս պետք է շարունակի իր պատմական դերը այն չափով, որքանով կը հարկադրեն ապագայ փաղափական հանգամանքները հայ ազգի ազատագրութեան վերաբերմամբ»²⁹:

Յաջորդ կարեւորագոյն խնդիրը «դպրոցական-կալուածական» էր (Յունիսի 17, նիստ 5-րդ), որը մի գուցէ Հայկական հարցից յետոյ ժԹ-ի. դարերի հայ իրականութեանը յուզող կենտրոնական խնդիրն էր, որպէս ազգային գոյութեան առանցք:

Այստեղ եւս յեղափոխութիւնն էր խաղացել որոշիչ դերը: Բաժանմունքի եզրակացութեան մէջ, որը եւ ընդունուեց որպէս բանաձեւ նշում էր. «Մինչեւ այժմ հայոց դպրոցները եղել են ժողովրդիկ, բայց հանգամանքների թելադրմամբ դպրոցների դէպքը յանձնուած էր հոգեւոր իշխանութեանը, այժմ նոր, ազատ կարգերի շնորհիւ ժողովուրդը (համայնքը) լիակատար տէր ու տնօրէն է հայ դպրոցին. Պետական դպրոցները (նկատի ունի՝ ցարական-Վ.Մ.) ունէին հակազգային ուղղութիւն. Ս. Էջմիածնում գումարուած այս համագումարը սպասում է, որ Ռուսական Սահմանադիր ժողովը իրաւունք կը տայ հայ ազգին իր երեխաներին կրթել ազգային ոգով պետական դպրոցներում՝ դարձնելով այդ դպրոցներում կրօնն ու հայոց լեզուն պարտադիր»³⁰: Եկեղեցական կալուածքների հարցում եզրակացութիւնն այն էր, որ այսուհետեւ եւս թէ եկեղեցական եւ թէ վանքապատկան եկամուտները պէտք է գործադրուեն դպրոցական-ազգային-մշակութային նպատակների համար՝ փոփոխութիւն մտցնելով կառավարման ձեւերի մէջ: Նկատի էր առնուում բնակչութեան մասնակցութիւնը ընտրութիւններում³¹: Համագումարի կողմից քննարկուող հարցերի մի խումբ նուիրուած էր եկեղեցական ներքին խնդիրներին, ինչին մենք կ'անդրադառնանք համեմատաբար թուուցիկ կերպով: Նպատակալարմար ենք գտնում այս հարցերի մասնազիտական մեկնաբանութիւնը թողնել Հայաստանեայց առաքելա-

²⁹ Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 15:

³⁰ Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 12:

³¹ Տե՛ս Բանաձեւեր..., էջ 12:

կան եկեղեցու պատմութեան մասնագէտներին եւ աստուածաբաններին:

Հայ եկեղեցու ապագայ վարչական կառուցուածքը ունենալու էր հետեւեալ պատկերը ա) Ժխական դպրոց եւ Ժխական հոգաբարձութիւն, բ) թեմական վիճակային խորհուրդներ, գ) կենտրոնական խորհուրդ Ս. Էջմիածնում (վարելու էր ուսումնարանական գործերը), դ) Համազգային խորհուրդ Ս. Էջմիածնում, ե) եկեղեցու պետը եւ ներկայացուցիչը Ամենայն Հայոց Հայրապետն է, որն ընտրուում է Համազգային եկեղեցական ժողովի կողմից Ս. Էջմիածնում: Այդ ժողովն էլ միակ կանոնադիր մարմինն էր ճանաչում, որը գումարում է Ամենայն Հայոց Հայրապետը³²:

Կուսակրօն հոգեւորականութեան վերականգնման ու վանքերի վերածնութեան խնդրի լուծումը որոշուում է թողնել իրեն՝ կուսակրօնութեանը³³: Նշենք միայն, որ բարձրացւում էր նաեւ կուսակրօնութեան վերացման հարցը: Ուշադրութեան էր արժանանում եկեղեցու ժամկարգութեան եւ Ժխակատարութեան մէջ եղած «կրկնութիւններն ու աւելորդաբանութիւններն» վերացման խնդիրը, առաջարկւում էր, որպէսզի երաժշտութիւնը ցանկալի տեղ ունենայ քարոզի կողքին³⁴:

Հայ հոգեւորականութեան մտաւոր մակարդակը բարձրացնելու համար առաջարկւում էր նշանակել կրթական ցենզ՝ հաշուի առնելով առնուազն միջնակարգ դպրոցի աւարտականը, դրան կցելով եկեղեցական-կրօնական դասընթացներ: Գիւղական քահանաների համար աւելացւում էին գործնական առարկաների լրացուցիչ դասընթացներ³⁵:

Հոգեւորականութեանը թոյլատրւում էին 6-րդ կարգի ազգակցական ամուսնութիւնը, յաճախում կրթիչ վայրեր (թատրոն, դասախօսութիւններ), սքեմակրութիւնը քահանայի համար ճանաչւում էր պարտադիր, վերացւում էր ամուսնացողների միջեւ տարիքի տարբերութեան սահմանափակումը, ընդլայնւում էր պսա-

³² Տէ՛ս Բանաճեւեր..., էջ 26:

³³ Տէ՛ս Բանաճեւեր..., էջ 17-19:

³⁴ Տէ՛ս Բանաճեւեր..., էջ 16-19:

³⁵ Տէ՛ս Բանաճեւեր..., էջ 15-16:

կի խորհրդի կատարման օրերը՝ արգելելով միայն Ս. Մենդեան պասին եւ մեծ պասի առաջին ու վերջին շաբաթներին:

Եւ վերջապէս, համագումարի տնտեսական բաժանմունքը որոշեց քահանայական հասոյթների գործող ձեւը փոխարինել կանոնաւոր աշխատավարձով:

Յունիսի 23-ին Էջմիածնի եկեղեցական համագումարը աւարտեց իր աշխատանքները, ժողովի ատենապետ Տ. Գէորգ եպիսկոպոսը Դիւանի կողմից շնորհակալութիւն յայտնեց ցուցաբերուած պատշաճութեան չափի ու լրջութեան համար:

Հայ հոգեւորականութեան այդ գագաթնաժողովը իր ուժերի ներածի չափով, քաղաքական անցումային, բարդ իրավիճակում բարձրացնում էր համահայկական հիմնահարցեր, փորձում էր գրտնել լուծման ուղիներ: Համագումարը անփոխարինելի ծառայութիւն մատուցեց հոգեւոր դասին՝ գաղափարական հողի վրայ նըրանց շիման, տեսանկիւնից փոխզիջումների չգնալու, որով եւ վերացան քաղաքացիական թիւրիմացութիւններ, պարզուեցին կարեւոր խնդիրներ:

Վստահ ենք, որ 1917թ. համագումարը իր գործնական ու պատմական նշանակութիւնն է ունեցել մեր եկեղեցու ունեցած փառահեղ ուղու մէջ, ինչու չէ նաեւ նկատելի ազդեցութիւն՝ հասարակական-քաղաքական բարդ իրադարձութիւնների վրայ:

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

**The Etchmiadzin Ecclesiastical Conference:
The Russian-Armenian Clerical Conference of June 1917
(summary)**

Vahan Melikian

Following the Russian February Revolution in 1917 and the collapse of Czarism, between March and October of that year Russian-Armenians enjoyed a period of peaceful existence and development in public and civil life.

The Armenian Ecclesiastical Conference of Etchmiadzin held in 1917 was remarkable by its originality. In the history of the Holy See of the Armenian Apostolic Church, this was the first time when an ecclesiastical conference was called as a result of political upheavals, in this case the fall of monarchy. Armenians had lost statehood long ago and did not enjoy comprehensive civil liberties. However, at that historical moment, the Armenian Church rose to call upon the nation to unify and act wisely and rationally.

The majority of the Armenian people then consisted of immigrants and most Armenian provinces were in a state of war within the three neighboring countries. All this was occurring at a critical junction in world history when countries like Russia and Turkey were being redefined.

Following the revolution and the relative freedom that ensued, the Armenian clergy was faced with serious challenges. Aside from mention internal problems, it had to address extreme nation-wide crisis. This is when the ecclesiastical conference was held in Etchmiadzin on June 22-23, 1917, with the purpose of finding solutions to national issues.

The conference became mostly significant for its decisions aimed at achieving national goals, as well as from the perspective of mutual concessions and agreements concluded. Thus, it was able to convey certain clarity to the issues at hand and devise a unified action plan.